

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

УДК930.1:Конквест]:341.485(477)«1932/1933»

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.6>

Борзов Сергій Сергійович,

аспірант

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

orcid.org/0000-0002-4077-6327

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ВНЕСОК РОБЕРТА КОНКВЕСТА В ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ

Мета статті полягає у виявленні концептуальних підходів і фактологічних пріоритетів Роберта Конквеста, викладених у його монографії «Жнива скорботи», яка стала світовим бестселером. **Методологія дослідження.** Стаття написана в історіографічному ключі з елементами інтелектуальної біографії, тобто наукового висвітлення Конквестом радянської політичної системи, соціально-демографічних наслідків її функціонування, взаємодії влади і суспільства, партійної номенклатури і людини. Хронологічний і порівняльний методи історичних досліджень забезпечили системність ретроспективного аналізу наукової біографії ученого, еволюцію його поглядів, концептуальних інтерпретацій подій та явищ. Бібліографічний підхід зосередив наукову спадщину ученого довкола його основної праці – «Жнив скорботи», сприяв розумінню певної теоретичної спадкоємності ученого, дотримання ним канонів західної політології та історіографії. **Наукова новизна.** Уперше історіографічний доробок американського ученого є предметом академічного вивчення, позаяк позитивні рецензії, критичні відгуки опонентів і урочисті публіцистичні статті у пресі США та в окремих наукових журналах не стосувалися базових основ самої книги. У статті висвітлено фрагменти структурних змін, яких зазнала книга «Жнива скорботи» внаслідок її російського та українського перекладів. Порівняно з авторським тлумаченням з'явилися терміни, яких не використовував Конквест. Зазначено організаційно-консультативну допомогу колег у підготовці видання, але доведено особисту участь автора у написанні тексту книги, у її концептуальних підходах, притаманних для окремих розділів його попередньої праці – «Великий терор». **Висновки.** Монографія «Жнива скорботи» – не випадковість, не формальне виконання автором соціального замовлення української діаспори, а цілком логічна реалізація його світоглядних переконань, морально-етичних якостей, інтелектуального потенціалу і професійних навичок. Він став першим західним ученим, який написав аналітичну працю про Голодомор, застосував термін «терор голодом», показав його ідеологічне походження і прикладне застосування.

Ключові слова: Голодомор, «терор голодом», історіографія, Р. Конквест, «Жнива скорботи», геноцид.

Borzov Serhii,

Postgraduate Student

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

orcid.org/0000-0002-4077-6327

AN INTELLECTUAL CONTRIBUTION BY ROBERT CONQUEST TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR

The purpose of the article is to identify the conceptual approaches and factual priorities of Robert Conquest, set out in his monograph 'Harvest of Sorrow', which became a world bestseller. **Research methodology.** The article is written in historiographical terms with elements of intellectual biography, i.e. scientific coverage by the Conquest of the Soviet political system, socio-demographic consequences of its functioning, the interaction of government and society, the party nomenclature and the person. Chronological and comparative methods of historical research have provided a systematic retrospective analysis of the scientific biography of the scientist, the evolution of his views, conceptual interpretations of events and phenomena. The bibliographic approach focused the scientific heritage of the scientist around his main work – 'Harvest of Sorrow', contributed to the understanding of a certain theoretical continuity of the scientist, his observance of the canons of Western political science and historiography. **Scientific**

novelty. For the first time, the historiographical work of American scientist is the subject of academic study, because the positive reviews, critical feedbacks of the opponents, and ceremonial journalistic articles in the U.S. press and in some scientific journals did not address the basics of the book itself. The article highlights fragments of structural changes that the book 'Harvest of Sorrow' has undergone as a result of its Russian and Ukrainian translations. Compared to the author's interpretation, there are terms that Conquest did not use. It is noted the organizational and consulting assistance of colleagues in the preparation of the publication, however, it is proved the personal participation of the author in writing the text of the book, in its conceptual approaches inherent in certain sections of his previous work – 'Great Terror'. **Conclusions.** The monograph 'Harvest of Sorrow' is not a coincidence, not a formal fulfillment of the author's social order of the Ukrainian diaspora, but a completely logical realization of his worldview, moral and ethical qualities, intellectual potential and professional skills. He became the first Western scientist to write an analytical work about the Holodomor, used the term 'famine terror,' and showed its ideological origins and applications.

Key words: Holodomor, 'famine terror', historiography, R. Conquest, 'Harvest of Sorrow', genocide.

Постановка проблеми. Інтелектуальний ужинок Р. Конквеста має конкретний бібліографічний вигляд та історіографічний дискурс: нагадати про 35-річний вихід відомої книги, виявити теоретично-методологічні особливості авторських тлумачень причини і наслідків Голодомору, висвітлити етимологію самого терміна «терор голоду», його відмінність від інших тлумачень. Для бібліографії та історіографії книга «Жнива скорботи» – знакова подія, позаяк вона є першим науковим твором західного ученого. Той факт, що її автором є американський історик, а не представник української громади США, викликало у радянських ідеологів розпач, а серед їхніх прихильників на Заході інтерпретаційне заперечення його сміливих висновків. Конквесту вдалося прорвати інтелектуальну блокаду між Заходом і Сходом. У цьому феномен його праці, який і є предметом дослідження.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографічні праці з наукової спадщини Конквеста відсутні, крім позитивних рецензій, критичних оцінок у статтях опонентів, які стосувалися кількості жертв Голодомору, його політично-правових оцінок, причетності Сталіна та самої політичної системи до злочину. Наукова критика, яка обмежується кількома цитатами з праць Конквеста, стосувалася доцільності застосування терміна «терор голодом», теорії тоталітаризму. У чотиритомному виданні матеріалів Комісії конгресу США із розслідування Великого голоду, упорядкуванням яких займався Д. Мейс, лише кілька згадувань про обставини виходу «Жнив скорботи». Ні в Україні, ні на Заході немає дисертаційних і монографічних досліджень про громадську і наукову діяльність видатного ученого – Роберта

Конквеста. Учений не встиг завершити власні спогади, а його колеги по Стенфордському університету опублікували лише некролог у 2016 р. Він заслуговує більшого.

Виклад основних матеріалів дослідження. Монографія відомого американського ученого Роберта Конквеста «Жнива скорботи» (The Harvest of Sorrow) вийшла друком у 1986 р. Вона викликала тоді інформаційний резонанс на Заході, відтак і сьогодні має неабияку історіографічну і меморіальну цінність. Її автора вважають англо-американським істориком, письменником, публіцистом, позаяк освіту здобув в Оксфордському (Велика Британія), а працювати довелося у Колумбійському і Стенфордському університетах (США). Видатна постать серед когорти провідних радянологів 60–70-х років, людина-епоха, адже прожив майже сто років, залишивши по собі велику наукову спадщину.

Історіографічний дискурс передбачає виявлення концептуальних підходів і фактологічних пріоритетів, а також інтелектуальне відтворення обставин написання самого наративу. У нашому випадку йдеться про відомий твір Конквеста «Жнива скорботи». На стадії роботи з матеріалами, коли в американській пресі були опубліковані анонси про підготовку книги, прискіпливі опоненти поширювали чутки про пасивну участь Конквеста у її написанні. На той час учений мав до десятка праць з історії становлення і функціонування радянської політичної системи. Його праця «Великий терор» («The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties», New York, 1968) підняла її автора на авансцену західної наукової думки. Він уже мав власний інтелектуальний ужинок, колосальний досвід аналітичної діяльності у різних галузях гуманітарних студій.

Книга «Жнива скорботи» – не випадковий збіг обставин, а цілком логічний прояв його світоглядних переконань, морально-етичних якостей і виховання, реалізація інтелектуального потенціалу і професійних навичок. Він стояв біля витоків епохи «Холодної війни», адже у 1948–1956 рр. працював у Департаменті інформаційних досліджень МЗС Великої Британії (спеціальний підрозділ Форін-офіс). Протистояння радянській пропаганді було його професійним обов'язком, а не просто предметом теоретичного дослідження. Учасник Другої світової війни, дипломат, знавець британської поезії і письменник, які уживалися в одній особі, мав власний методологічний підхід і набуті світоглядні принципи.

Професійна діяльність «вільного» історика Конквеста, тобто не державного службовця, припадає на другу половину 50-х – початок 60-х рр. Літературний редактор авторитетного часопису «Spectator» у 1962–1963 рр., автор низки історично-політологічних праць, які тематично стосувалися радянської політичної системи, національної політики, депортації народів: «Влада і політика в СРСР» (Power and Politics in the USSR), «Радянські депортації народів» (Soviet Deportation of Nationalities), «Радянська національна політика на практиці» (Soviet Nationalities Policy in Practice). Вони написані та опубліковані упродовж першої половини 60-х рр. (Conquest R., 1967), а поява книги «Великий терор» у 1968 р. віднесла його до когорти корифеїв західної історіографії (Conquest R., 1968).

Ідея написання книги про Голодомор не належала Конквесту. Вона виникла у стінах Українського інституту Гарвардського університету, очолюваного тоді відомим ученим, сходознавцем Омеляном Пріцаком. До Гарварда запросили викладача Мічиганського університету Джеймса Мейса, науковим керівником магістерської роботи якого був Роман Шпорлюк. Саме вони обрали етнічного індіанця, талановитого і молодого ученого для дослідження Голодомору. Він був обізнаний з історичними витоками і теоретичними особливостями українського національного комунізму в Україні 20-х – початку 30-х рр., тобто мав певні знання. «Коли я прибув до Гарварду, – згадував Мейс, – мене повідомили, що я буду дослідником, але писати буде Роберт Конквест» (Мейс Джеймс,

2016, с. 57). Фінансуванням проекту переймався відомий меценат Петро Яцик, котрий перевидав «Історію України-Руси» Михайла Грушевського. Згадуючи про той важливий період, а не епізод життя, Мейс зазначив, що «працював разом із Робертом Конквестом у Гарвардському університеті» (Мейс Джеймс, 2016, с. 392). У 1982 р., виступаючи в Ізраїлі на конференції, Мейс заявив, що Голодомор є геноцидом українського народу. Трохи згодом, коли Мейс уже працював в Україні, він зізнався, що Конквест також вважав Голодомор геноцидом, із «яким я збирав матеріал до його книжки «Жнива скорботи» (Мейс Джеймс, 2016, с. 124).

Отже, «писати буде» Конквест, а не Мейс, але матеріал збирали разом. Написанням текстів займався особисто Роберт, відтак авторство не підлягає сумніву. Саме на цьому акцентувала увагу українсько-американська преса. У червні 1981 р. «Гомін України» повідомив, що професор Конквест писатиме працю про голод (Професор Р.А. Конквест писатиме працю про голод, 1981). Англомовні газети Америки друкували концептуальні статті Конквеста і Мейса, які працювали на замовлення Гарвардського проекту (Conquest R., 1982; Мейс Д., 1984). Обговорення тексту книги розпочалося у травні 1984 р., про що повідомив Мейс у своїх публікаціях (Мейс Д., 1984), а тривало майже два роки на кафедрах американських університетів, на зустрічах з українською громадою.

Науковий проект Гарвардського університету, виконавцями якого були не «українські буржуазні націоналісти», а учені і водночас громадяни США, дуже непокоїв ідеологічні структури в СРСР. Вони банально заперечували факт Голодомору, намагалися унеможливити успішне завершення академічного і меморіального проекту. До Гарварда приїхав радянський історик і дипломат Іван Хміль, який умовляв О. Пріцака припинити фінансування наукових досліджень Конквеста і Мейса, а натомість обіцяв йому необмежені можливості у доступі до радянських архівних фондів з історії середньовіччя. З представником радянської України зустрічався і Мейс, який згадував: «Його місія закінчилася невдачею. У результаті з'явилася книжка Роберта Конквеста «Жнива скорботи» (Мейс, 1994). Авторські лаври видалися тернистими. На Конквеста посипалася «огульна» критика його опонентів.

Історіографічна дискусія довкола «Жнив скорботи» нагадувала більшою мірою «боротьбу протилежностей», ніж «єдність» виважених і об'єктивних оцінок. Англійською мовою вона вийшла наприкінці 1986 р. (Conquest, 1986). Одночасно вийшла її авторизована українська версія, тобто переклад (Конквест, 1986), а одну із перших рецензій написав історик з діаспори Тарас Гунчак (Гунчак, 1988, с. 123). Того ж року була надрукована рецензія-відгук Я. Деремєнди на шпальтах «Визвольного шляху» (Деремєнда, 1986), яку поширили англомовні періодичні видання – «Observer» «Sunday Times» у 1986 р., «London Review of Books» у березні 1987 р. Найбільше відгуків на «Жнива скорботи» з'явилося упродовж вересня-грудня 1986 р. (Голодомор в Україні 1932–1932 рр., 2001, с. 226). Вони схвальні і доволі емоційні, адже поява книги була історіографічною і бібліографічною подією.

У 1986 р., коли ще версталася книга, Конквест розпочав дискусію стосовно походження поняття «терор» і самого явища політичного тероризму. Його опонент Роберт Терстон використав фразу «теорія тотального страху», яка розкривала психологічний стан соціуму, що зазнавав репресій (терору), системного тиску (Therston, 1986). Конквест, не заперечуючи деструктивного впливу терору на радянське суспільство, висловив сумнів, адже у реальному житті «немає простої дихотомії», коли одна частина зазнає репресій, а інша уникає (Conquest, 1986, с. 235). Він констатує факт масового терору в СРСР 30-х рр., підкреслює тоталітарну сутність політичної системи. Терстон кілька разів згадав книгу «Великий терор», але не говорив про «Жнива скорботи», яка тоді фізично перебувала у видавництві. Дискусія довкола визначення і застосування терміна «терор» цілком закономірна, позаяк він є ключовим для Конквеста, який одним із перших використав поняття «терор голодом».

Радянська історіографія кінця 80-х рр., яка уже зазнала ідейно-теоретичної корозії внаслідок «перестройки» М.Горбачова, фактично визнала факт голоду 1932–1933 рр. в Україні. За інерцією вона намагалася нівелювати його штучний характер, національні особливості і соціально-демографічні наслідки. Дискусії точилися довкола обґрунтування основних причин, персональної відповідальності

Сталіна і «колегіальної безвідповідальності» членів політбюро ЦК ВКП(б), які ховалися за спільні постанови. У 1988 р. російський історик Віктор Данилов намагався спростувати наукові інтерпретації автора «Жнив скорботи», називаючи його та інших західних учених «фальсифікаторами історії» (Данилов, 1988, с.116). Український історик Станіслав Кульчицький, стаття якого вийшла того самого року, балансував між «продовольчими труднощами» і відсутністю «даних про кількість жертв голоду», які були «значно меншими порівняно з катастрофічним голодом 1921 р.» (Кульчицький, 1988). Він не згадав книги Конквеста, яка тоді не потрапила до бібліотечних спецфондів України, але обізвав дослідника Голодомору Василя Гришка «колишнім фашистським колабораціоністом».

На той час в опонентів Конквеста, які були не лише в СРСР, а також у Європі, США і Канаді, була доволі хитка і неефективна аргументація: або «огульно» заперечувати факт голоду, або ж вдатися до інтерпретаційного спростування його причини, катастрофічних наслідків, окремих обставин. Основна увага зосереджувалася тоді на питаннях антиукраїнського спрямування, національного і соціального, штучного і організованого характеру, згодом встановлення загальної кількості жертв. Радянські історики, які засумнівалися у сталості і вагомості їхніх аргументів, не могли протистояти західним «фальсифікаторам».

Вихід книги «Жнива скорботи» виявився історіографічним проривом у західному інтелектуальному середовищі. Світова радянологія, яка мала виразну політичну складову, отримала академічний продукт високої науково-історичної якості. Автором був авторитетний американський учений, а не представник української діаспори, що обеззброювало опонентів. Видання поступово просувалося до європейських країн. У 1988 р. книга Конквеста була перекладена німецькою мовою (Conquest, 1988). Вихід книги німецькою мовою пожвавив консервативну історіографію у Німеччині, яка у повоєнні роки цуралася проблем Голокосту і Голодомору. Одним із перших, хто наважився на критику концепції «Жнив скорботи», був німецький історик-аграрник Штефан Мерль (Мерль, 1995). Він наполегливо заперечував антиукраїнське спрямування голоду, його

геноцидну складову, дорікав Конквесту і Мейсу за їх упереджене висвітлення подій.

Інтелектуальний ужинок Конквеста виявився справді плідним, який залишив зерна розумного і вічного, морального й етичного, меморіального і суто академічного. Книга «Жнива скорботи» сприяла конструктивній діяльності Конгресово-президентської комісії у США з вивчення Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Її виконавчим директором став Джеймс Мейс. У підсумкових матеріалах Комісії, які були опубліковані і перекладені українською мовою, не забули згадати і про книгу Конквеста (Великий голод в Україні 1932–1933 років, 2008, с. 53, 65, 68, 82). Учений не брав особистої участі у реалізації зазначеного меморіального і політико-правового проєкту, підкреслюючи свою нейтральність і неупередженість.

Видання «Жнив скорботи» у 1988 р. російською мовою зробило її значно доступнішою для дослідників. Вона вийшла у Лондоні за редакцією історика і публіциста Михайла Хейфеца (Конквест, 1988). На відміну від англomовного оригіналу, вона мала передмову автора для російського видання. Повноцінна українська версія з'явилася через 20 років за сприяння Посольства США в Україні (Конквест, 2007). Не кожне видання західного ученого заслуговувало такої уваги і поширення.

Порівняльний текстологічний аналіз російського і українського перекладів «Жнив скорботи» з англomовним виданням дозволив виявити кілька редакційних упущень. В оригінальному і російськомовному версіях збережена посвята автора книги його дружині – Елізабет Ніс Конквест. Дуже прикро, але в українському перекладі її загубили, не згадали, що є порушенням автентичності тексту. Вставили привітання Катерини Ющенко, розлогу і ґрунтовну статтю Євгена Сверстюка, а про посвяту дружині забули. Вона, як зазначив колега Конквеста по Стенфордському університету Норман Наймарк, була для автора «Жнив скорботи» опорою, особливо в останні роки його життя (In Memoriam. Robert Conguest, 2016, с. 238). Англomовна передмова була написана у 1985 р., у якій автор подякував професорам Гарвардського університету (О. Прицаку, І. Шевченку, Адаму Уламу) за фінансову підтримку та доктору Мейсу «за співпрацю

і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису», згадав добрим словом і колег із Стенфорда. У книзі маємо лаконічну назву «Передмова» (Prefase) з ініціалами автора, місцем і датою написання. Це історіографічний і бібліографічний факт. В українському виданні має дещо змінену редакцію – «Із передмови до англomовного видання», але з вихідними даними 1985 р., тобто зовсім іншу назву, яку не підписував автор. Редакційне доповнення «із передмови» засвідчує наявність фрагмента, а не повного тексту. Назва «Вступ» (Introduction) залишена без змін.

Передмову до російського видання Конквест писав восени 1988 р., перебуваючи під враженням від її дворічного сприйняття «науковою громадськістю». За два роки, як зазначив він, в УСРР було опубліковано архівні матеріали та аналітичні статті, які підтвердили «чимало написаного мною». Зокрема, він порівняв його цифру депортованих куркулів (10-12 млн) з опублікованою у серпні 1988 р. академіком В. Тихоновим – 15 млн осіб. Не вдаючись до з'ясування їхньої достовірності, зазначу толерантну культуру історіографічного спілкування, обміну аргументами, яку демонструє професор Стенфордського університету. Він не виявляє своєї інтелектуальної зверхності переможця, адже його опоненти визнали факт голоду, хоч донедавна заперечували і називали ученого «фальсифікатором». Вони і надалі вважали його інтерпретації голоду, особливо у частині загальної кількості жертв понад 4 млн осіб, «антирадянськими» вигадками. Однак знавець російської літератури, яким безумовно був Конквест, процитував Б. Пастернака: «Нелюдська влада брехні починає руйнуватись».

Незважаючи на світове визнання «Жнив скорботи», їхній знаний автор лишався скромною людиною і самокритичним дослідником. Він зазначив, що в історіографії ще немає «серйозного дослідження» з історії голоду 1932–1933 рр. Свою працю вважав однією з перших ластівок, але це не означало, що «кожне запропоноване мною тут тлумачення безспірне», припускаючи «інші трактування досліджуваних мною явищ, що умови, що самі факти – реальні факти – будуть визнані» (Конквест, 1988, с. 8, 10). Учений пояснив власну мотивацію написання книги, тому що «західні дослідники, як і я сам, були вимушені взятися

за цю роботу через те, що її не можна було здійснити в Радянському Союзі» (Конквест, 1988, с. 9). У написанні та публікації власних праць, а також західних колег по перу, вбачав певну світоглядну і прагматичну місію: «розірвати кайдани фальсифікації, які багато років духовно уярмлювали радянських людей». Російськомовне видання «Жнив скорботи» не зразу потрапило на скрижалі історіографії, особливо радянської.

Тріумфальна хода «Жнив скорботи» в історіографічному і публічному просторі ще існуючого СРСР відбувалася у 1989–1991рр. Фрагменти книги, відгуки на неї почали друкуватися у поважних радянських журналах. Розділи монографії Конквеста опублікував «Новый мир» у 1989 р. (Конквест, 1989), лєнінградський часопис «Нева» у 1990 р. (Конквест, 1990), навіть урядова газета «Известия» та відоме видання «Поиск» (Конквест, 1990; Прощание с утопией, 1991). Відгукнулися і «Вопросы истории», розмістивши розділи книги учорашнього фальсифікатора у двох числах поспіль. «Жнива скорботи», крім її пізнавального і просвітницького впливу, виконувала своєрідну функцію інтелектуального тарана, руйнуючи ідеологічні підмурки помираючого СРСР.

В Україні, певно оглядаючись на офіційну Москву, також «здалися», відкривши для американського ученого сторінки провідних журналів. Зокрема, часопис «Київ» надрукував кілька розділів «Жнив скорботи» у двох числах одразу (Конквест, 1990). Майже одночасно відгукнулися редакції «Всесвіту» і «Трибуни лектора» (Конквест, 1990). Кожен з них тлумачив на свій розсуд переклад назви – «Жнива розпачу», «Скорботні жнива», але залишили ключове концептуальне визначення – «терор голодом». Визнання книги виявилось певним інтелектуальним проривом, перемогою правди над брехнею, утвердженням істини.

У передмовах до англomовного і перекладених видань Конквест підкреслював небезпеку фальсифікації, особливо свідому та агресивну. Він ототожнював її з терором, але в інформаційному просторі. Авторизований переклад, як і будь-який літературно-лінгвістичний твір, має відповідати оригіналу, не спотворювати ключових термінів, подій і явищ. Україномовна 2007 р. і російськомовна версії 1988 р. мають

певні відхилення, навіть довільні тлумачення. У першому випадку відсутній редактор, але його повноваження виконував літературний перекладач, у другому редактором був М. Хейфец – дипломований історик, публіцист, дисидент. В обох виданнях є чимало дивних лінгвістично-історичних конструкцій, яких немає в англomовному оригіналі.

Перший абзац вступу українського варіанту книги «Жнив скорботи» доповнений терміном «Українська республіка», але він відсутній у тексті 1986 р. Редактор російського перекладу зберіг авторські визначення «терор голодом або голод, штучно створений владою», а також «націлений на зігнаних у колгоспи українських селян», не заперечуючи інших територій. Творчий колектив українського видання наважився на редагування: після фрази «терор голодом» додали таке продовження: «...(голодомор), штучно створеним і спрямованим на винищення колгоспного селянства Української Соціалістичної Республіки». Забули вставити Радянської перед Соціалістичною, але у Конквеста немає цієї аббревіатури. У «Жнивах скорботи» відсутній термін «голодомор». Принциповий і ключовий для їх автора термін «терор голодом» не є синонімом Голодомору. Перший, крім загального політологічного контексту, означає спосіб масового (фізичного) винищення людей штучно створеним голодом. Поняття Голодомору стало юридичним і правовим терміном, виписаним на законодавчому рівні і комеморативно усталеним. Голодомор є геноцидом українського народу, а поняття «терор голодом» засвідчує спосіб винищення. Однак, попри історіографічні і юридичні тонкощі їх застосування, зазначу відсутність самого терміна «голодомор» у книзі Конквеста «Жнива скорботи». Автор «Великого терору» вкладав у визначення «терор голодом» власний смисл.

Додавати авторське тлумачення оціночними судженнями перекладачів і редакторів не зовсім правильно. Це стосується і термінологічного ототожнення Голокосту і Голодомору, які суттєво вирізняються. Невипадково Конквест уникнув їх змістової інтерпретації. У російському виданні збережено авторський висновок про те, що український селянин потерпав від подвійного тиску: як селянин і українець, проти яких були спрямовані два фактори – протистояння

партійних структур селянству і протистояння партії «українському націоналізму». У версії 2007 р. ця фраза дещо відредагована, тому маємо «протистояння партії українським національним почуттям». А це зовсім інший контекст.

Термінологія для історичного дослідження така ж важлива, як і формули для прикладних наук. Прикро визнавати, але український переклад «Жнив скорботи» зазнав певної лінгвістичної модернізації. Не писав Конквест фрази «З метою реабілітації жертв голоду-геноциду та масових репресій...», особливо терміна «голод-геноцид». М. Хейфец передав цей сюжет ближче до англійського тексту, зазначивши, що радянські учені відновили і опублікували основні цифри перепису населення 1937 р., без усякої мети про реабілітацію жертв «голоду-геноциду».

Додатковий розділ книги становить «Післямова редактора», яку написав та розмістив М. Хейфец, сподіваємось, попередньо погодивши з автором. Вона є суб'єктивною і історіографічною за висновками і судженнями редактора. Чомусь він вважав, що своєю книгою Конквест звертався насамперед до англійців, а тоді вже до західного світу загалом. Можна погодитися з редактором у тому, що автор «Жнив скорботи» прагнув «зруйнувати упередження, забобони і аморальну позицію «своїх», а не російських читачів». Останніми могли бути війовничо налаштовані партійні функціонери КПРС, яких вона торкалася як творців та ідеологів Голодомору, а не його жертви. Європейська спільнота, крім української інтелектуальної громади, мовчала. Однак батьківщина автора «Жнив скорботи», тобто Велика Британія, і на сьогодні мовчить стосовно політичної і правової оцінки злочину геноциду в Україні 1932–1933 рр. У «Післямові» редактор виклав власне бачення відмінностей між поняттями «голод» і «терор голодом», позаяк останнє означало вбивство голодом за територіальною, соціальною і національною ознаками. «І заперечувати особливе становище України (або, скажімо, республіки німців Поволжя) можна, припустимо, на тій же підставі, що заперечувати геноцид європейського єврейства на тій підставі, що серед знищених Гітлером євреї не становили навіть половини (приблизно шість мільйонів вбитих із загальної кількості у

14 мільйонів», – наголосив редактор М. Хейфец. У Конквеста жертвами «терору голодом» були і «куркулі» (3,5 млн осіб), які опинилися у таборах і не повернулися звідти.

В обох виданнях збережено концепцію «потрійного удару», тобто системного висвітлення Конквестом колективізації, розкуркулення та «інспірованого голоду». Цей висновок є принципово важливим, тому що він був відкриттям для західної політології та історіографії, не кажучи про радянську історичну науку. Конквест не обмежився висвітленням особистої участі Сталіна у злочині Голодомору, а показав злочинну ідеологію і практику більшовицької партії, особливо членів її політбюро.

Висновки. Книга Конквеста «Жнива скорботи» залишається якісним інтелектуальним продуктом західного ученого. Погоджуюсь з її редактором М. Хейфецом, який вважав Конквеста «мужнім і моральним дослідником» та «високо порядною людиною», адже міг спокійно працювати у затишному Стенфордському університеті. Однак спираючись на власні моральні цінності, наважився на сміливий крок написання цієї книги, яка стала бесцелером. Норман Наймарк, який добре знав колегу, вважав Конквеста «надзвичайно дисциплінованим письменником», дуже скромним і чуйним серед колег, дотепним, «невтомним шукачем істини», «самим відомим і заслуженим істориком та письменником нашого часу» (In Memoriam. Robert Conguest, 2016, с. 239). У серпні 2015 р. його не стало. Смерть обірвала роботу над спогадами «Дві музи» («Two Muscs»), яким він служив вірою і правдою.

Історіографічний дискурс його наукової спадщини заслуговує окремого монографічного дослідження. Для західної політології та історіографії він авторитетний учений, який вирізнявся наявністю власних концептуальних інтерпретацій радянської політичної системи і конкретних подій та явищ (теорія «потрійного удару», сутність терміну «терор голодом», відмінність між поняттями «тоталітаризм» і «тотальність», національне і соціальне антиукраїнське спрямування Голодомору, концепція подвійного протистояння тощо). Перебуваючи під впливом західної теорії тоталітаризму, тобто висвітлення радянської дійсності у контексті масового політичного терору, Конквест не обмежився лише звинуваченнями Сталіна

у злочинах проти людяності, а показав ідеологічні основи злочинної політики радянської системи.

Зміст книги, її джерела, навіть за відсутності радянських архівних фондів, засвідчують неабияку аналітичну здатність ученого. Він не помилився у базових висновках щодо примусової колективізації, політики хлібозаготівлі, згубності розкуркулення, а також глибоко занурився у статистично-демографічні підрахунки кількості жертв Голодомору.

Успіх книги «Жнива скорботи», навіть попри нападки опонентів – безсумнівний і очевидний. Тріумф автора полягав у тому, що він змусив заподливих критиканів визнати історичний факт

голоду, домогтися публікації розділів своєї праці в останні роки існування СРСР. Незаперечний успіх. Книга «Жнива скорботи» здобула Державну премію України імені Тараса Шевченка (1994), а автор удостоєний державних нагород України. Однак, крім фрагментарних цитувань його праць, кількох статей в енциклопедичних виданнях, в Україні відсутні аналітичні монографічні дослідження наукового доробку видатного англо-американського ученого.

Подяка. Автор висловлює щиру вдячність за рекомендації і підтримку колегам при написанні статті. **Фінансування.** Автор не отримав фінансової допомоги для проведення наукового дослідження і публікації зазначеної статті.

Список використаних джерел:

1. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т.IV. (2008). *Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні*. Київ : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 622 с.
2. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.* (2001). Бібл. Показчик / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е. Рікун ; відповід. ред. С.В. Кульчицький. Одеса-Львів : Вид-во М.П. Коць. 654 с.
3. Гунчак Т. (1988). Сучасність. Частина 1. С. 123–127.
4. Данилов В.П. (1988). Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30-40-х годов в СССР. *Вопросы истории*. № 3. С. 116–121.
5. Деремента Я. (1986). Жнива скорботи. *Визвольний шлях*. Кн. 11. С. 1401–1406.
6. In Memoriam. Robert Conquest, 1917–2015. (2016). *Slavic Review*. Vol. 75. P. 238–239.
7. Conquest R. (1967). *Soviet Nationalities Policy in Practice*. London; Sydney : Bodley Head. 160 p.
8. Conquest R. (1968). *The Great Terror Stalin's Purge of the Thirties*. New York : Macmillan, XIV. 663 p. ill.portr.
9. Conquest R. Harvard project on the Famine of 1933. *America*. 1982. 4 Oct.
10. Conquest R. *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York; Oxford : Oxford University Press, 1986. 412 p.
11. Conquest R. (1986). What is Terror? *Slavic Review*, 1986. Vol. 45, № 2, 235–237.
12. Conquest R. (1988). Ernte des Todes Stalins Holocaust in der Ukraine 1929– 1933. München.
13. Конквест Р. (1986). Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом. Нью-Йорк; Оксфорд : Вид. Оксфордського університету. 412 с.
14. Конквест Р. (2007). Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Кораблінної, В. Новак ; літ. опрацювання А. Криштальського. Луцьк : ВМА «Терен». 456 с.
15. Конквест Р. (1988). Жатва скорби. Советская коллективизация и терор голодом / пер. с англ. Исраэль Коэн и Нели Май ; под. ред. Михаила Хейфеца. Лондон. 593 с.
16. Конквест Р. (1990). Великий терор; розділ з кн. Авт. вступ. ст. Л. Копань. *Київ*. № 1. С. 87–117; № 2. С. 97–126.
17. Конквест Р. (1990). Жнива розпачу: Фрагм. з кн. Автор. перекл. з англ. В.Романця. *Всесвіт*. № 1. С. 144–156; № 2. С. 156–169.
18. Конквест Р. (1990). Скорботні жнива: Радянська колективізація і терор голодом. *Трибуна лектора*. № 6. С. 38–39; № 7. С. 39–40; № 8. С. 30–32.
19. Конквест Р. (1989). Жатва скорби: Советская коллективизация и терор-голодом: (Гл. из книги). *Новый мир*. № 10. С. 179–200.
20. Конквест Р. (1990). Большой терор: (О результатах коллективизации). *Нева*. № 4. С. 139–159.
21. Конквест Р. (1990). Культ личности – ничто по сравнению с терором и фальсификацией. *Известия*. 19 мая.
22. Конквест Р. (1990). Жатва скорби (с пред. авт). *Вопросы истории*. № 1. С. 137–160; № 4. С. 83–100.
23. Кульчицький С.В. (1988). До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931–1933 рр. *Український історичний журнал*. № 3. С. 15–27.
24. Мейс Джеймс. (2016). Україна: матеріалізація приви́дів / упоряд. Наталія Дзюбенко-Мейс. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо». 685 с.

25. Мейс Д. (1984). Роберт Конквест обговорив свою працю про голод в УССР на форумі УНІГУ. *Народна воля*. 26 квітня.
26. Мейс Д. (1994). У пошуках учорашнього дня. Відповідь опоненту. *За Вільну Україну*. № 12.
27. Мерль Ш. (1995). Голод 1932–1933 годов – геноцид українців для осуществления политики руссификации? *Отечественная история*. № 1. С. 49–61.
28. Merl St. (1989). Entfachte Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 37, 569–590.
29. Прощание с утопией (Беседу с Р. Конквестом записал А. Соснов). (1991). *Поиск*. 31 мая.
30. Професор Р.А. (1981). Конквест писатиме працю про голод. *Гомін України*. 1981. 3 червня.
31. Therston W. Robert. Fear and Belief in the USSR's «Great Terror»: Response to Arrest, 1935–1939. *Slavic Review*, Vol. 45. № 2. P. 213–214.

References:

1. Velykyi holod v Ukraini 1932 – 1933 rokiv: u IV t. T.IV. (2008). Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SSHA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 rr. v Ukraini. K.: Vyd. dim. «Kyievo-Mohylianska akademiia», 622 s. [in Ukrainian].
2. Holodomor v Ukraini 1932 – 1932 rr. (2001). Bibl. Pokazhchyk. Uporiad.: L.M.Burian, I.E.Rikun; Vidpovid. red. S.V.Kulchytskyi. Odesa-Lviv: Vyd-vo M.P.Kots, 654 s. [in Ukrainian].
3. Hunchak T. (1988). *Suchasnist'*. Chastyna 1. S.123 – 127.
4. Danilov V.P. (1988). Diskussija v zapadnoj presse o holode 1932 –1933 hh. o demograficheskoj katastrofe 30-40-kh hodov v SSR. *Voprosy istorii*. №3. S.116 –121. [Russian]
5. Deremenda J. (1986). Zhnyva skorboty. *Vyzvol'nyj shljakh*. Kn.11. S.1401 –1406.
6. In Memoriam. Robert Conquest, 1917–2015 (2016). *Slavic Review*. Vol. 75. P.238 –239.
7. Conquest R. (1967). *Soviet Nationalities Policy in Practice*. – London;Sydney: Bodley Head.
8. Conquest R. (1968). *The Great Terror Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan.
9. Conquest R. (1982). Harvard project on the Famine of 1933 // *America*.
10. Conquest R. (1986). *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. – New York;Oxford: Oxford University Press.
11. Conquest R. (1986). What is Terror? *Slavic Review*. Vol.45.№2.
12. Conquest R. (1988). Ernte des Todes Stalins Holocaust in der Ukraine 1929– 1933.
13. Konkvest R. (1986). Shnyva horja: Radjans'ka kolektyvisazija i teror holodom. NevYork: Oksford. Vyd-vo Oksfords'koho universytetu.
14. Konkvest R. (2007). Shnyva skorboty. Radjans'ka kolektyvisazija i holodomor / Pereklad s angl. N.Voloshynovych, Z.Korablinovoi, V.Novak Lit. Oprazjuvannja A.Kryshal's'koho. Luz'k. VMA Teren. [In Ukrainian].
15. KonkvestR. (1988). Zhatvaskorby. Sovetskaja kolektyvisazija y terror holodom / Perevod s angl. Israel' Koeni Neli Mai, pod red. Mykhaila Kheifeza. London.
16. Konkvest R. (1990). Velykijj terror: rosdil s knyhy / Avt. vstup. st. / L.Kopan'. *Kyiv*. №1. S.87–117; №2. S.97–106. [In Ukrainian].
17. KonkvestR. (1990). Zhnyva rospachu: Fragment z kn. / Avtoryz. Pereklad z angl. V.Romanzja. *Vsesvit*. №1.S.144 –156; №2.S.156 –160 [In Ukrainian].
18. Konkvest R. (1990). Skorbotni zhnyva: Radjans'kakolektyvisazija i teror holodom. *Trybuna lektora*. №6. S.38 –39; №7. S.39 –40; №8. S.30 –32.
19. Konkvest R. (1989). Zhatvas korby. Sovetskaja kolektivisazija y terror holodom. *Novyj myr*. S.179 200. [In Russian].
20. KonkvestR. (1990).Bol'shojteror (Oresul'tatakhkolektivisazii). *Neva*. №4. 139 –159. [In Russian].
21. Konkvest R. (1999). Kul't lichnosti – nitchto po sravneniju s terorom y fal'syfykazyjeji. *Isvestija*. [In Russian].
22. Konkvest R. (1990). Zhatva skorby / s pred. avt. *Voprosy ystori*. №1. S.137 –160;№4. S.83 –100. [In Russian].
23. Kul'chytskij S. (1988). Do ozinky stanovyshcha v sil's'komu hospodarstvi URSP u 1931 –1933 rr. *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal*. №3.S.15 –27.
24. Meiajs D. (2016). Ukraina: materialisazija pryvydiv. Uporjad. N.Dzjubenko-Meiajs. Kyiv: TOVvydavnytvo«Klio».[In Ukrainian].
25. Meiajs D. (1984). Robert Konkvest obhovoryv svoju prazju pro holod v USSR na forumi UNIHU. *Narodna volja*.
26. Meiajs D. (1994). U poshukakh uchorashnjoho dnja. Vidpovid' oponentu. *Za vil'nu Ukrainy*.
27. Merl' Sht. Holod 1932–1933 hodov – genozyd ukraynzev dlja osuchestvlenija polytyky russifikazii? *Otechestvennaja istoryja*. №1. S.49 –61 [In Russian].

28. Merl St. (1989). Entfachte Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd.37. S.569 –590.
29. Proshchanije s utopijej (Besedu s R.Konkvestom sapysal A.Sosnov). (1991). *Poysk*. 31 maja.
30. Professor R.A. Konkvest pysatyme prazju pro holod (1981). *Homin Ukrainy*.
31. Therston W. Robert (1986). Fear and Belief in the USSR's «Great Terror»: Response to Arrest, 1935 –1939. *Slavic Review*. Vol.45. №2. P.213–214.